

Səbuhi Adil oğlu Qəhrəmanov²²

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİNİN TƏZAHÜR ÜSULLARI

XX əsrin əvvəllərində milləti birləşdirən başlıca ideya cərəyanı Azərbaycançılıq məfkurəsi idi. Xalqın qabaqcıl ziyalıları, ictimai-siyasi xadimlər, yazıçı və şairlər rus müstəmləkəsindən xilas yolunu bu məslək uğrunda mübarizədə, Azərbaycan idealını həyata keçirməkdə görürdülər. Çar hakimiyyətinin yıxılması 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin meydana çıxması üçün tarixi bir fürsət yaratdı. Şübhəsiz, AXC-ni yaradan başlıca mənəvi qüvvə məhz Azərbaycançılıq məfkurəsi idi. Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin yaranmasında bu ideologiyayı xalqın şüuruna yeridən ədəbiyyatın da əvəzsiz rolu olmuşdur. Belə ki: “Ötən əsrin əvvəllərində konkret, sistemli Azərbaycançılıq ideologiyası formalaşanaqədər bu, ədiblərimizin yaradıcılığında Millət ideali, millətçilik, Vətən kultu, Vətənçilik, toplumun birliyi ideyalarında təzahür tapmış, cəmiyyətin şüuruna da geniş şəkildə məhz ədəbiyyat vasitəsilə yerimişdir” (4, s. 298).

Cümhuriyyət illərində ədəbiyyat Vətənçilik, millətçilik, türkçülük ideyalarından bilavasitə Azərbaycançılıq məfkurəsinə, Azərbaycan idealının tərənüm və təcəssümünə keçir. Bu, xalqın əsrlərboyu arzuladığı, can atdığı, həyat təcrübəsində və ictimai şüurunda yetişdirdiyi müstəqil Azərbaycan uğrunda mübarizənin real və konkret nəticəsi idi. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycançılıq məfkurəsi ilə aşlanmış onlarla şeir, məqalə və esselər, nəsr və dram əsərləri yaranırdı. Əhməd Cavadın, Cəfər Cəbbarlının Azərbaycan bayrağını, M.Hadinin Azərbaycan ordusunu vəsf edən şeirləri, C.Məmmədquluzadənin “Azərbaycan” məqaləsi və “Anamın kitabı” pyesi Azərbaycanın taleyinə, sabahına işıq salırdı. Əhməd Cavadın sözlərinə, Üzeyir Hacıbəylinin musiqisi ilə Dövlət himni səslənir və bu himn əbədi olaraq Azərbaycan xalqının amal və əməllərinə and yeri olur:

Azərbaycan, Azərbaycan!

Ey qəhrəman övladın

Şanlı Vətəni!

Səndən ötrü can verməyə

Cümlə hazırız!

Səndən ötrü qan tökməyə

Cümlə qadınız!

Üçrəngli bayrağınla

Məsud yaşa! (2, s. 209)

Ümumiyyətlə, bu dövrdə dövlətin təşəbbüsü ilə yaranmış “Yaşıl qələmlər” cəmiyyətinin tərkibi aydın şəkildə göstərir ki, bütünlükdə ədəbiyyat Azərbaycançılıq məfkurəsi ətrafında sıx birləşmişdi. İdeoloji baxımdan milli dövlətin dəstəyini alan “Yaşıl qələmlər”in təsisində yaradıcı ziyalılardan 35 nəfər iştirak etmişdi. Artıq 1920-ci ilin mart ayında onların sayı 80-ə çatmışdı” (10, s.23). Bu sırada Azərbaycan ədəbiyyatını təmsil edən ədiblərin “Yaşıl qələmlər”də tərkibi: Seyid Hüseyn, Abdulla Şaiq, Cavad Axundzadə, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Hüseyn Cavid, Nəcəf bəy Vəzirov, Cəfər Cəbbarlı, Ö.F.Nemanzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Salman Mümtaz, M.Ə.Cənnəti, Ə.Müzənnib, M.Əbdülxaliq Yusif, A.Müniri, M.Azər, Ə.Razi, S.Mənsur, Xəlil İbrahim, Fərhad Ağayev, M.Şahtaxtli, M.Mahmudbəyov, Rza Təhməsin, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əbdülvahab Məhəmmədzadə, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Məhəmməd Əli Rəsulzadə və b. – təşkilatın vahid Azərbaycançılıq mövqeyindən çıxış etdiyini təsdiq edirdi.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan romantizm ədəbiyyatı yeni mərhələyə keçir, milli idealın tərənümündən bilavasitə reallaşdırılması pilləsinə yüksəlir. AXC dövründə milli ədəbiyyatın, əsasən, romantik vüsət alması, ədəbiyyatda xalq, vətən, millət anlayışlarının Azərbaycanın simasında konkretlik qazanması tənqidi realizmlə yanaşı, romantizmin də tarixi xidməti, real nəticələri idi. Əhməd Cavad yaradıcılığının birbaşa Azərbaycançılıq məfkurəsi ilə bağlılığı şairə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nəğməkarı adını qazandırmışdır. “Azərbaycan bayrağına” şeirində şair milliliyin rəmzi olan bayrağı bütün türklüyün tarixi boyunca izləyir.

Türküstan yelləri öpüb alınını

Söylüyor dərini sana, bayrağım!

Üçrəngin əksini Quzğun dənizdən,

Ərməğan yollasın yara, bayrağım! (2, s. 127)

“Şeirdəki “Türküstan yelləri”, “Quzğun (Xəzər) dənizi”, “Turan”, “Dövlət quşu”, “Qayı xan soyundan aldığı rəng”, “Elxan – müsəlman bəyi”, “Allahın ulduzu o gözəl pəri” kimi poetik detal və obrazlar, bütövlükdə milli bayrağın vəsfinə yönələrək Azərbaycan dövlətinin yaranmasından duyulan iftixarı ifadə edir. Sovet dövründə milli duyğuların daşdırdığı bu simvolları, sözsüz ki birbaşa ifadə etmək mümkün deyildi və şairi sarmış bədbinlik yeni bədii obraz və detallara müraciət etməsinə səbəb olur. Şairvətən rəmzinə sevgi simvolları (məsələn, “Madonnaya”), peyzaj lirikasında (məsələn, “Göy göl”) gizlənməkdədir” (11, s. 156).

Turan idealının daşıyıcısı olan Hüseyn Cavid sovet dönəmində yazdığı “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Səyavuş”, “Xəyyam” pyeslərində bütövlükdə bu idealdan ayrı düşmüş Azərbaycanın dramını ifadə edir. Azərbaycançılıq məfkurəsi ilə süslənmiş “Azər” poemasında da Cavidin estetik ideali dəyişməz qalmış, daha da

²² ADU-nun Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının elmlər doktoru proqramı üzrə dissertantı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

konkretləşərək, qəhrəmanın adından da göründüyü kimi, Azər – Azərbaycan idealının axtarışlarına köklənmişdi.

Ümumən, 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı və sənəti bolşevik işğalına qarşı tarixi və simvolik Azərbaycan ideali və ideyaları ilə çıxış edir. C.Cabbarlının “Oqtay Eloğlu”, “Od gəlini”, “Qız qalası”, H.Cavidin “Səyavuş”, C.Məmmədquluzadənin “Dəli yığıncağı”, Səməd Vurğunun “Vaqif”, Üzeyir Hacıbəylinin “Koroğlu” (librettosu M.S.Ordubadinindir) əsərləri Azərbaycançılıq düşüncəsi və məfkurəsi ilə yaranan parlaq nümunələr idi.

Babək dövründən mövzu alan “Od gəlini” pyesinin qəhrəmanı, heç bir dini tanımaq istəməyən, yalnız öz azadlıq dininə tapınan Elxan reallıqda Azərbaycan eşqinin ifadəçisi idi. “Od gəlini” simvolu vasitəsilə ifadə olunan Azərbaycan həqiqəti təkcə onu ələ keçirmiş ərəb işğalçıları deyil, ümumiyyətlə işğalçılıq siyasətini ortaya qoyurdu. Əsərdəki gizli ideya qatını görəndə M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Bu əsərdə atəşpərəst Azərbaycanın müsəlman-ərəb istilasına qarşı mücadiləsi simbolizə ediliyor. Yeni sahiblər məmləkətin bütün zənginliklərini çalib götürürlər. Neft dövlətin malı elan olunur, Ərəbistanı daşınıyor. Azərbaycanlıları İslam dinini qəbul üçün zorluyurlar. Xəlf üsyan ediyor. Gənc Elxan sevgilisinin baş örtüsündən yaptığı bir bayraqa meydana atılıyor. Müdhiş bir mücadilədən sonra onu tutuyorlar; əsarətə götürürlər və edamına qərar veriyorlar. Əlləri arxasına bağlı olaraq kəndisini dar ağacı altında şəhadət kəliməsini söyləmək üçün zorluyurlar. O isə “bütün dünya desə də, bən deməm: Lailəha illallah!” deyərək hayqırıyor. Tablonun rəmzli olduğu meydandır. Seyrçilərə “ərəb” sözü ilə “islam” kəlimələri yerinə, fikrən “rus” və “kommunizm” sözlərini qoymaq, mənanı aktuallaşdırmağa kafidir” (13, s.325-326).

C.Məmmədquluzadənin “Dəli yığıncağı” pyesi toxunduğu problemlərin dərinliyi etibarilə 1920-1930-cu illərin Azərbaycan həqiqətlərini ümumiləşdirirdi. Əsərin qəhrəmanı Molla Abbasın dilindən səslənən: “Vallah və billah, biz “dəli yığıncağına” düşmüşük” (12, s.547) sözləri leytmotiv olaraq bütün əsərdən keçir və bu fikir ətrafda hər şeyin dəyişdiyi “inqilablar epoxası”nda səslənirdi. “Dəli yığıncağı” pyesi ölkədə xoşbəxt sabah vəd edən sosialist cəmiyyəti quruculuğu dövründə, bu situasiyanı amansız gülüş və sarkazmla damğalayır. C.Məmmədquluzadənin “Dəli yığıncağı” pyesi dövrün həqiqətlərini modelləşdirməklə XX əsrin bələlərini əks etdirirdi. Əsər 1920-1930-cu illərdə də qüvvətli olan Azərbaycan realizminin parlaq təzahürü idi.

1920-ci il 28 aprel bolşevik işğalından sonra sosializmin gəlişi, sovet ideologiyasının tədricən bərqərar olması Azərbaycançılıq məfkurəsinin qarşısını ala bilmədi. Əksinə, onu bir platformadan digərinə, milliyyətçilikdən kommunist ideologiyası üzərinə keçirməyə, ona tabe etməyə çalışdı. Sosializm cəmiyyəti milli şüuru ləğv edə bilməzdi, əvəzində özünü küləşdirməyə, sosialist Azərbaycançılıqna çevirməyə cəhdlər edirdi. Milliyyətçi ideyalar üzərində bərqərar olmuş romantizm və realizm ədəbiyyatı 1920-1930-cu illərdə də hakim olmuş, yeni ideologiyanın daşıyıcısı olan sosializm realizmi ədəbiyyatına müqavimət göstərmişdir. Əvəzində yeni yaranmaqda olan ədəbiyyatın nümayəndələri – S.Rüstəm, S.Vurğun, M.Müşfiq, R.Rza, S.Rəhimov, Əli Vəliyev, M.Hüseyn, M.İbrahimov, M.Cəlal, Əbülfəz, Ə.Məmmədşanlı, N.Rəfibəyli, M.Rahim, M.Dilbazi, O.Sarıvəlli, Ə.Cəmil və b. sələflərindən öyrənmiş, romantiklərin və realistlərin Azərbaycançılıq ideyalarını mənimsəyərək yeni sosialist müstəvisinə keçirməyə çalışmışlar. 70 il sovet dövrü ərzində ədəbiyyatımızda Azərbaycançılıqla sosializm ideologiyasının üz-üzə gəlməsi prosesi mövcud olmuş, bu qarşılaşmada Azərbaycan ideali, Azərbaycanın bugünü, dünəni və sabahı barəsində düşüncələr pərdəli predmeti olmuşdur.

1920-1930-cu illərdə S.Rüstəm, M.Hüseyn, S.Rəhimov, S.Vurğun, Mir Cəlal, M.Müşfiq, R.Rza, Əbülfəz, M.İbrahimov və b. yaradıcılığı ilə təmsil olunan yeni ədəbiyyat mövcud ideya və dəyərlərlə polemikada formalaşmış, belə bir yaradıcı bəhrələnmə ədəbiyyatın bütün sahələrində müşahidə olunmuşdur. Lirikada romantizm poeziyasının irəli sürərək tərənnüm etdiyi Azərbaycançılıq idealını (Ə.Cavad, H.K.Sanlı, C.Cabbarlı və b.) S.Vurğunun, M.Müşfiqin, S.Rüstəmin, R.Rzanın şeirlərində lirik “mən”in kəskin qarşıdurmada təcəssüm və tərənnüm etdiyi yeni, müasir Azərbaycan, sosialist Azərbaycançılığı ideali əvəz edir. Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi: “Cəsarətlə deyərək bilərik ki, Azərbaycan poeziyasında vulqar sosioloji dalğadan qat-qat əvvəl vətən mövzusunun dirçəlişi məhz Ə.Cavadın adı ilə bağlıdır. “Göy göl” şeiri ilə Göy göl haqqında poetik salnamənin başlanğıcı qoyuldu. Azərbaycan mövzusu isə öz başlanğıcını Ə.Cavad, Ə.Cənnəti, Ə.Müzəbbib, Ə.Yusif, C.Cabbarlı və b. şairlərin şeirlərindən götürür” (9, s.39).

Əhməd Cavad yolunun bilavasitə davamçısı, mühacir şair Almas İldırımın “Əsir Azərbaycanım” və Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeiri arasında müqayisəli təhlillər göstərir ki: “Əsir Azərbaycanım”da Vətənimizin tragik və ələmlı obrazı əks etmiş, “Azərbaycan” şeirində eyni vaxt kəsiyindəki Vətənin tamamilə əks əhvali-ruhiyyəli surəti yaradılmışdır. Eyni milli tarixi gerçəkliyin bir-birinə kökündən və daban-dabana zidd obrazları! ...Zira, o dövr Azərbaycanında “qırmızı qaranlıqlar”ın, qətl və repressiyaların hökmranlığı da, ikinci bir tərəfdən isə vətəndaş müharibəsi nəticəsində dağılmış və xarabəyə dönmüş Vətəndə quruculuq və abadlıq işləri də, ana Vətənin iqtisadiyyatında və mədəniyyətində baş verən yeniliklər, uğur və müvəffəqiyyətlər də bir həqiqət idi. A.İldırım da, S.Vurğun da bu mürəkkəb və bir-birinə əks həqiqətlər içərisindən öz həqiqətlərini seçib, öz ictimai-siyasi mövqelərinə və tərcümeyi-hallarına uyğun şəkildə tərənnüm etmişdilər” (8, s.199-200).

Sovet ədəbi tənqidinin Cavid-Cavad yolunu davam etdirməkdə suçladığı Mikayıl Müşfiqin şeirlərində Azərbaycan həqiqətlərinə klassik və yenilikçi yanaşma arasında əsl poetik bəhrələnmə daha bariz nəzərə çarpırdı. Milli dəyərlər, klassik ənənə, o cümlədən milli musiqi aləti tar ətrafında proletkult yanaşmasına qarşı M.Müşfiqin qoyduğu əsl yenilikçi mövqe də bunu nümayiş etdirmişdi. “Dövrünün bu qəbildən ziddiyyətli, ağır məsələlərinə dərin həssaslıq, cəsarətli fərdi münasibət, mühitində baş verənlərin məğzini dərk etmək qabiliyyəti, inandığı yeganə düzgün mövqedə sabitqədəm qalmaq dəyanəti Müşfiqin lirik xarakterini açmaqda idi. Təsədüfi deyil ki, Göy gölə şeir qoşanda 2-3 il əvvəl bu nadir təbiət gözəlliyini tərənnüm etdiyinə görə Əhməd Cavada ədəbi tənqid tərəfindən edilən hücumları və yaqın ki, bu səbəbdən onun həbs olunmasını belə xatırlayaraq yazmışdı:

Sanma vardır mənim ağzımda kilid,
Sən gözlənsən, buna bir şübhəmi var?" (7, s.35).

Bu zaman S.Vurğun romantik "səma şairi" Hüseyn Cavidin milli və ümumbəşəri insan idealına qənşər konkret, "ölkəmin varlığı"nı ifadə edən, yeni sosialist həyatının qurucusu olan "yer şairi və şeiri"ni qoyurdu:

Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan?
Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı?
Böyük bir şairin yazdığı dastan
Gah Turandan gəlir, gah da İrandan!.. (14, s.19)

S.Vurğun–Hüseyn Cavid yaradıcılıq qarşılaşması və bəhrələnməsi məsələsi repressiya illərində birtərəfli ideoloji səciyyə daşıdığından, yalnız 1960-cı illərdən, romantizmin geniş tədqiqi dövründən elmi xarakter almış, obyektiv qiymətləndirilməyə başlanmışdır. Poeziyasında olduğu kimi, S.Vurğun dramaturgiyası da ("Vaqif"dən başlayaraq) Hüseyn Cavidin mənzum teatrından qaynaqlanmışdır. S.Vurğun dramaturgiyası C.Cabbarlının inqilabi-publisist teatrının davamı kimi dəyərləndirilsə də, həm də H.Cavidin romantik ideallar teatrı ilə polemikada yaranır.

Ümumiyyətlə, əksər tədqiqatçıların fikrincə, S.Vurğunun sosialist realizminə gətirdiyi romantika romantizm ənənələrinin yeni şəraitdə davamı kimi qiymətləndirilməlidir. Ş.Alışanlı yazır: "Heç şübhəsiz ki, S.Vurğun H.Cavidin böyük bir sənətkar kimi dərindən dərk edirdi. Onun dil, ideya baxımından da təkamülünü yaxşı duyurdu. Ancaq 1930-cu illər sovet ədəbiyyatşünaslığında geniş yayılmış klassik irsin, xüsusən romantizmin əleyhinə yönəlmiş nəzəriyyələr ona sabit bir mövqe tutmağa mane olurdu... Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, S.Vurğun H.Cavidin real Azərbaycan həyatı ilə bağlı olmadığını irəli sürür, həm də ondan öyrəndiyini etiraf edirdi" (1, s.193-194). O da təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan şeirində sosialist realizminin yaradıcılarından olan S.Vurğun həyatın romantik dərkindən də heç zaman imtina etməmiş, "Əksinə, yetkin çağlarında da: "Çağırın Bayronu yarışa gəlsin", – deyə cürətlə səslənmiş, ömrünün sonunda isə SSRİ yazıçılarının ikinci qurultayında romantizm haqqında xüsusi məruzə ilə çıxış etmişdir" (15, s.163).

Tənqidi realizm ədəbiyyatının sosrealizmə təsiri daha çox özünü bədii nəsrə göstərir. Bu təsir, ilk növbədə, özünü "köhnə dünya"ya qarşı çevrilən satirik gülüş estetikasında görünür. Süleyman Rəhimov, Sabit Rəhman, Mir Cəlil, Əli Vəliyev, Mirzə İbrahimov və b. yazıçılar nəinki Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə realizmindən öyrənirdilər, eyni zamanda yaradıcı şəkildə onu davam etdirir, milli gerçəklərə qarşı "dəyişən dünya" modelini, tənqidi təsvirə qarşı inqilabi Azərbaycan həqiqətlərini qoyurdular.

Mir Cəlilin "Bir gəncin manifesti" romanında tənqidi realizmin əyani olaraq üzə çıxardığı həqiqətlər, məhz inqilabi romantika ilə dəf olunur. Əsərdə Bahar xətti milli gerçəklərin tənqidi şəkildə təsviri və təhlilini verir. Sona xətti ana obrazında təcəssümlənən Vətən obrazı və müstəmləkəçiliyə qarşı müqaviməti əks etdirir. İctimai siniflər arasında mübarizə Mərdan xəttində ifadəsini tapır. Mərdanın köhnə dünyaya qarşı inqilabi fəaliyyəti yalnız yeni hakimiyyətin qələbəsinə təcəssüm etdirməklə qalmır, eyni zamanda Baharların acı taleyinə səbəb olan köhnə dünyanın məhvini, sosial ədalətin təntənəsini labüd edirdi. "Bir gəncin manifesti" həm də gənc bir azərbaycanlı yazıçının romanda təcəssüm etdirdiyi bir çox xarakterlər, surətlər, milli psixologiya, əxlaq, davranış, dəyərlərin simasında bilavasitə Azərbaycan həyatı, Azərbaycan cəmiyyəti, Azərbaycan insanının manifestidir..." (4, s. 319).

Azərbaycan ədəbiyyatında 1920-1930-cu illərin başlıca konfliktini təmsil edən "köhnə"–"yeni" qarşılaşmasını ilk olaraq irəli sürən maarifçi yazıçılar olmuşdur. N.Vəzirov, A.Şaiq, S.S.Axundovun pyeslərində ("Təzə əsrin ibtidası", "Xasay", "Laçın yuvası") və çoxsaylı hekayələrində "köhnə" – sarsılan, məhv olan, lakin müqavimət göstərən həyatı, "yeni" isə maarifçi ideala uyğun dəyişən cəmiyyəti təmsil edir. S.S.Axundov, A.Şaiqin hekayələrində cəhalətin, qaranlığın qurbanı olanlar daha sonrakı əsərlərdə yeni həyatın təhriki ilə ayağa qalxmıq öyrənir, T.Ş.Simurğ, Seyid Hüseyn, Mehdi Hüseyn, Mirzə İbrahimov, Əbülhəsən, Sabit Rəhman və Mir Cəlilin hekayələrində rüpor qəhrəmanlara çevrilir, yeni cəmiyyətin quruculuğunu təmsil edirdilər.

"Sosialist inqilabı"nı, maarifçilər işıqlı arzularının konkret təcəssümü kimi mənalandırıb, bu arzuları reallaşdıran örnək obrazlar yaradırdılar. Sosialist realizmi estetikası da örnək obrazlara, rüpor qəhrəmanlara əsaslanır, ilkin təşəkkül dövründə maarifçi realizmdən bilavasitə bəhrələnir. Y.V.Çəmənzəminlinin ("Studentlər"), M.S.Ordubadinin ("Döyüşən şəhər", "Gizli Bakı", "Dumanlı Təbriz"), Mehdi Hüseynin ("Tərən"), A.Şaiqin ("Araz"), Ə.Vəliyevin ("Qəhrəman"), Ə.Məmmədcanlıyev ("Burulğan"), M.İbrahimovun ("Gələcək gün") romanlarının qəhrəmanları ziyalılardır və maarifçi idealların izlərini daşıyırlar. Bu zaman gerçəklərdə baş verən inqilabi dəyişmələr maarifçi obrazların həyata münasibətini də dəyişir, tərəddüdlərdən inqilabçı obrazlarına keçid baş verir.

Bütövlükdə sovet dönəmində Azərbaycançılıq məfkurəsi rejimin basqısı altında olsa da, ədəbiyyat dolayısı yolla Azərbaycan konseptini daim aktuallaşdırmış, milli şüuru oyaq saxlamağa nail olmuşdur. Bununla belə, stalinizm kimi totalitar hakimiyyət dövrü ilə, daha sonrakı avtoritar (post-stalinizm) dövrünün ədəbiyyatında Azərbaycan konseptinin işlənməsi eyni deyildir. Təsədüfi deyil ki, ədəbiyyat tarixində xüsusi ayrılan 1930-1950-ci illər ədəbiyyatı ilə, 1960-1980-ci illər ədəbiyyatının fərqli tarixi situasiyalarda yaranması Azərbaycançılıq motivlərinin inikasında da özünü göstərir.

1920-1930-cu illərdə sırf milli ideallarla, Azərbaycançılıq məfkurəsi ilə yazıb-yaradan ədiblərin, demək olar ki, hamısı Stalin repressiyasının qurbanı oldu, qətl olundu, sürgünə göndərildi, yaxud da mənəvi repressiyalar səbəbindən dünyasını vaxtsız dəyişdi. Burada səbəb kimi, yazıçıların yalnız "sosializm cəbhəsi"nə, sosrealist mövqelərə keçə bilməməsini göstərmək olmaz. Halbuki bu faktor da olduqca önəmli idi; Azərbaycan romantik və realist ədəbiyyatı

mütləq olaraq milliyyətçi ruhun ifadəsi olaraq qalırdı. Bütünlükdə repressiya məşını daha total xarakter daşıyırdı. Repressiya dalgasına məruz qalanlar sırasında nəinki klassik Azərbaycan yazıçı və ədibləri, yeni quruluşun özünün yetirdiyi şair və yazıçılar, hətta sosializm ideologiyasının təmsilçiləri – N.Nərimanovdan başlayaraq bütün milli kommunistlər də – R.Axundov, S.Ağamalıoğlu, H.Sultanov, A.Sultanova, Ç.İldırım, B.Talıblı, T.Ş.Simurğ və b. vardır. “Sistem Əli Nazimi də Əhməd Cavad və Mikayıl Müşfiqlə, Seyfulla Şamilovu da Yusif Vəzir bir yerdə, Mustafa Quliyevi də, Cavidə də, Xəlil İbrahimi də məhv etdi, Sibirə göndərdi” (3, s. 9).

1930-1950-ci illərdə Azərbaycan yazıçıları belə bir qatı totalitar mühitdə yazıb-yaratmış, Azərbaycançılıq məfkurəsini qoruyub-saxlamağa nail olmuşlar. “Yaşadığı dövrün ciddi ictimai çətinliklərinə baxmayaraq, Səməd Vurğun Azərbaycan şeirində xalqilik və romantika ilə böyük ictimai mətləbləri ədəbiyyatda canlandırmağı nümayiş etdirmişdir” (6, s. 507-508). O, bütün yaradıcılığında – başdan-başa Vətən sevgisi, Vətənin tərənnümü ilə süslənmiş lirikasında, “Vaqif” dramında, “Aslan qayası”, “Qız qayası”, “Bulaq əfsanəsi”, “Dar ağacı”, “Talistan”, “Aydın əfsanəsi”, “Hürmüz və Əhrimən”, “Bakının dastanı” poemalarında öz dövrünün “Azərbaycannaməsi”ni yaratmış, onu ölkə və dünya miqyasında tanıtmışdır. “Çoxəsrlik Azərbaycan poeziyasında Vətən haqqında yazılmış “Azərbaycan” şeiri ilə müqayisə edilə biləcək şeir göstərmək çətinidir. Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeiri milli azərbaycançı şeirin manifestidir (6, s. 507).

1941-ci ildə alman faşistlərinin sovet ölkəsinə hücumu ilə Böyük Vətən müharibəsi başladı. Bu, müvəqqəti də olsa, ölkədə repressiya dalgasını dayandırdı. Sovet qoşunlarının qonşu İran dövlətinə girməsi ilə bir sıra Azərbaycan şairləri, yazıçıları, qələm sahibləri də Cənubi Azərbaycana daxil oldu, burada qəzet-jurnal buraxmağa, təməşələr göstərməyə, maarifçilik yolu ilə milli şüuru oyatmağa başladılar. Bu az bir müddət olsa da, 1941-1945-ci illərdə Azərbaycan xalqının bütövlüyünü aktuallaşdırdı. Sovet rejimində yalnız tərənnüm şeirləri ilə qələm işlədən şairlər Cənubda böyük yangı ilə Vətənin yaralarından, millətin faciəsindən söz açmağa imkan tapdılar. Bu, Azərbaycan poeziyasında Cənub mövzusunə rəvac verdi. Süleyman Rüstəmin bütöv bir silsilə Cənub şeirləri, “İki sahil” kitabı, S.Vurğunun “Yandırılan kitablar”, R.Rzanın “Ərk qalası”, “Təbrizin yolları oyum-oyumdur” və s. nümunələr Cənubi Azərbaycanda azadlıq eşqini alovlandırmaqla yanaşı, ümumən Azərbaycançılıq düşüncələri və duyğularını da dilə gətirirdi.

Cənubda gedən milli azadlıq mübarizəsi, S.M.Pişəvərinin rəhbərliyi ilə Ddemokratik respublikanın qurulması və faciəvi təleyindən söz açan M.İbrahimovun “Cənub hekayələri”, “Gələcək gün” romanı, “Xosrov Ruzbeh” povesti, İ.Əfəndiyev, Ə.Məmmədخانlı və bir çox yazıçıların povest və hekayələri Azərbaycan xalqının bütövlüyünü, mənəvi birliyini bir daha aktuallaşdırdı. Cənub hadisələri nəticəsində bir sıra şair, yazıçı və ədiblərin vətəndən vətənə mühacirət etməsi nəticəsində, Balaş Azəroğlu, Söhrab Tahir, Mədinə Gülgün, Hökumə Bülluri, Fəthi Xoşgünəbi və b. təmsil olunduğu Azərbaycan ədəbiyyatının Cənub qolu yarandı, Cənubi Azərbaycan mövzusu ədəbiyyatımızda daimi atributa çevrildi. Cənubda milli kimlik və milli dil uğrunda mücadilə edən Məmmədhusəyn Şəhriyar kimi şairin yetişməsi, şimalda B.Vahabzadənin bir xalqın ikiyə parçalanmasına qarşı üsyan edən “Gülüstan” poemasını yazması və poemanın qadağan olunması əsrin ortalarında Azərbaycançılıq ruhunun nə qədər yüksəklərdə olmasının göstəricisi idi.

1930-1950-ci illər ədəbiyyatında vətənpərvərlik duyğularının yüksəlməsi və ifadə olunmasının səbəblərindən biri də alman faşizminə qarşı Böyük Vətən müharibəsi olmuşdur. Sovet ölkəsinin müdafiəsi fonunda irəli gələn bu ali duyğular hər bir xalqın öz müqəddəratı uğrunda mübarizəsini ehtiva edir, ədəbiyyatda vətəncilik motivlərini irəli gətirirdi. Səməd Vurğunun “Bilsin ana torpaq, eşitsin Vətən Müsəlləh əsgərəm mən də bu gündən...” şüarı ilə bütünlükdə ədəbiyyatda gerçəkləşən bu motiv, müharibə illərində Azərbaycan insanının hünər və qəhrəmanlıq salnaməsini, ön və arxa cəbhədə mənəvi fədakarlığını, azərbaycanlı xarakterinin və adının ucalığını təsbit edir, əks etdirirdi.

1930-1950-ci illər ədəbiyyatında azərbaycançılıq məfkurəsinə sadıq qalan, dolayısıyla onu qüvvətləndirən faktorlardan biri də roman janrıdır. Tədqiqatçıların fikrincə: “Bir sıra ədəbi janrlar var ki, onlar sosrealizmə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında yox idi, varda da, formalaşmamışdı, “özünü küləşdirilməmişdi”, ibtidai şəkildə idi... Ancaq həqiqət bundan ibarətdir ki, məhz sosrealizm roman janrını Azərbaycan ədəbiyyatının milli faktına çevirdi” (3, s.43-44). Bu gün də Azərbaycan xalqının 1930-1950-ci illərdə, stalinizm dövründə kəşməkeşli təleyini öyrənib-bilmək üçün dəyərli mənbələrdən biri Azərbaycan romanları – Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “Qızlar bulağı”, “İki od arasında” (“Qan içində”), Məmməd Səid Ordubadinin “Dumanlı Təbriz”, “Qılınc və qələm”, Əbülhəsənin “Dünya qopur”, “Yoxuşlar”, Süleyman Rəhimovun “Şamo”, “Saçlı”, “Mehman”, Mir Cəlalın “Dirilən adam”, “Bir gəncin manifesti”, “Açıq kitab”, “Yolumuz həyanadır?”, Mirzə İbrahimovun “Gələcək gün”, “Böyük dayaq”, Mehdi Hüseynin “Abşeron”, “Səhər”, İsa Hüseynovun “Yanar ürək”, “Doğma və yad adamlar”, İlyas Əfəndiyevin “Söyüdlü arx” və s. əsərlər hesab olunur. Sovet dövründə ideoloji baxımdan sosializm quruculuğu və sovet adamının yetişdirilməsi aspektindən təhlil olunan həmin romanlar bu gün azərbaycançılıq ideologiyası və Azərbaycan konsepsiyasının üstünlüyü mövqeyindən də nəzərdən keçirilməyə layiqdir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan Yazıçıların 1997-ci il X qurultayında 1930-1950-ci illər ədəbiyyatına yüksək qiymət vermiş, milli şüurun qorunub-saxlanması üçün önəmini vurğulamışdır: “Bilirsiniz, bizim ədəbiyyatımızın xalqımıza etdiyi ən böyük xidmət ondan ibarətdir ki, şairlərimiz, yazıçılarımız öz əsərləri ilə Azərbaycanda, xalqımızda, millətimizdə daim milli hissiyyatları oyatmağa çalışmışlar. Milli özünüdərk, milli oyanış, dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan keçir... Bu, bizim şairlərimizin, yazıçılarımızın əsərlərinin hamısından keçibdir. Klassik adlandırdığımız Səməd Vurğunun əsərlərindən də, Rəsul Rzanın əsərlərindən də,

Süleyman Rüstəmin əsərlərindən də, Məmməd Rahimin əsərlərindən də, Osman Sarıvəllinin əsərlərindən də, Süleyman Rəhimovun, Mehdi Hüseynin, Əbülhəsənin, Əli Vəliyevin, Mir Cəlalın, İlyas Əfəndiyevin, Mirvarid Dilbazının əsərlərindən də keçibdir... Mən son vaxtı deyirəm, bəli, Məmməd Səid Ordubadi, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı – bunlar şübhəsizdir. Mən 40-cı, 50-ci illəri, yəni 1937-38-ci illərdən sonra yaranmış ədəbiyyatı sayıram..." (5, s. 300-301).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Alişanlı, Ş.H. Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. – Bakı: Elm, 2011. – 374 s.
2. Cavad. Ə. Seçilmiş əsərləri. – Bakı, Şərq-Qərb, – 2005. – 296 s.
3. Elçin, S. Sosrealizm bizə nə verdi? Sovet dövrü ədəbiyyatı haqqında. Məsələnin qoyuluşuna dair. – Bakı, Mütərcim, – 2010. – 76 s.
4. Əlişanoğlu, T. Milli nəsrə Azərbaycan obrazı: tarix və müasirlik kontekstində. – Bakı, Elm və təhsil, – 2017. – 616 s.
5. Əliyev, H.Ə. Mürəkkəblik müəssisəsi (Məruzələr, çıxışlar, görüşlər, müsahibələr). – Bakı, Elm, – 2023. – 512 s.
6. Həbibbəyli, İ.Ə. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. – Bakı, Elm və təhsil, – 2017. – 1068 s.
7. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. III kitab. – Bakı: Elm, – 2010. – 328 s.
8. Qasımbəyli, Y.Ə. Almas İldırımın "Əsir Azərbaycanım" və Səməd Vurğunun "Azərbaycan" şeirlərində milli-tarixi gerçəkliyin inikası // Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: realiaqlar, problemlər, vəzifələr. II beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 336 s.
9. Qəhrəmanlı (Ələkbərli), N. Üç budaq: Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Almas İldırım. – Bakı: Şirvanşir, – 2007. – 224 s.
10. Qəhrəmanlı, N. Azərbaycanda ədəbi cəmiyyətlər: 1920-1930-cu illər. – Bakı: Elm, – 2006. – 124 s.
11. Qəhrəmanov, S.A. Ədəbi-tarixi prosesin problemləri və istiqamətləri (XX əsrin 20-30-cu illəri). – Bakı, Elm, – 2022. – 220 s.
12. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [4 cildə] / C. Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – c. 1. – 2004. – 664 s.
13. Rəsulzadə, M.Ə. Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən seçmələr // Mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası. – Bakı: Elm, – c. 1. – 2016. – 356 s.
14. Vurğun, S. Əsərləri: [5 cildə] / S. Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.3. – 2005. – 424 s. (13)
15. Овчаренко, А.И. Социалистический реализм и современный литературный процесс. Москва: Советский писатель, – 1968. – 316 с.

Açar sözlər: *Azərbaycan ideali, Azərbaycançılıq məfkurəsi, tərənnüm ədəbiyyatı, romantizm, milli şüur, realizm, sosializm realizmi ədəbiyyatı*

Key ords: *Azerbaijan ideal, Azerbaijanism ideology, hymn literature, romanticism, national consciousness, realism, socialist realism literature*

Ключевые слова: *азербайджанский идеал, идеология азербайджанизма, воспевающая литература, романтизм, национальное сознание, реализм, литература соцреализма*

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİNİN TƏZAHÜR ÜSULLARI

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının qabaqcıl hissəsi rus müstəmləkəsindən xilas yolunu Azərbaycan idealını həyata keçirməkdə görürdülər. AXC-ni yaradan başlıca mənəvi qüvvə məhz Azərbaycançılıq məfkurəsi oldu. Bu ideologiyı xalqın şüuruna yeritməkdə ədəbiyyatın da əvəzsiz rolu olmuşdur. Cümhuriyyət illərində (1918-1920) ədəbiyyat Vətəncilik, millətçilik, türkçülük ideyalarından bilavasitə və gerçək Azərbaycançılıq məfkurəsinə, Azərbaycan idealının tərənnüm və təcəssümünə keçir. Ümumiyyətlə, bu dövrdə dövlətin təşəbbüsü ilə yaranmış "Yaşıl qələmlər" cəmiyyətinin tərkibi aydın şəkildə göstərir ki, bütünlükdə ədəbiyyat Azərbaycançılıq məfkurəsi ətrafında sıx birləşmişdir. AXC dövründə milli ədəbiyyatın, əsasən, romantik vüsət alması, ədəbiyyatda xalq, vətən, millət anlayışlarının Azərbaycanın simasında konkretlik qazanması tənqidi realizmlə yanaşı, romantizmin tarixi xidməti və real nəticələri idi. 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı və sənəti bolşevik işğalına qarşı tarixi və simvolik Azərbaycan ideali və ideyaları ilə çıxış edirdi. Milliyyətçi ideyalar üzərində bərqərar olmuş romantizm və realizm ədəbiyyatı 1920-1930-cu illərdə də hakim olmuş, yeni ideologiyanın daşıyıcısı olan sosializm realizmi ədəbiyyatına müqavimət göstərmişdir. Yeni ədəbiyyat mövcud ideya və dəyərlərlə polemikada formalaşmış, belə bir yaradıcı bəhrələnmə ədəbiyyatın bütün sahələrində müşahidə olunmuşdur. Milli Azərbaycançılıq ideali tədricən yeni, müasir Azərbaycan, socialist Azərbaycançılığı ideali ilə əvəzlənmişdir. Bütövlükdə sovet dönəmində Azərbaycançılıq məfkurəsi rejimin basqısı altında olsa da, ədəbiyyat dolayısı yolla Azərbaycan konseptini daim aktuallaşdırmış, milli şüuru oyaq saxlamağa nail olmuşdur.

MANIFESTATION METHODS OF AZERBAIJANISM IDEOLOGY IN 20th CENTURY AZERBAIJANI LITERATURE

Summary

At the commencement of the 20th century, the leading part of the Azerbaijani people recognized the way to escape from the Russian colony in the realization of the Azerbaijani ideal. The main moral force that created the APC as the ideology of Azerbaijanism. Literature also played a crucial role in introducing this ideology to the consciousness of the people. During the years of the Republic (1918-1920), literature moved from the concepts of patriotism, nationalism, and Turkism to the ideology of direct and real Azerbaijanism, the glorification and embodiment of the Azerbaijani ideal. In general, the composition of the "The Green Pens" society, which was created at the initiative of the state in this period, clearly shows that literature as a whole is closely united around the ideology of Azerbaijanism. During the period of APC, the national literature took on a romantic dimension; the concepts of people, motherland, and nation gained concreteness in literature in the face of Azerbaijan, which were the historical service and real results of romanticism. In 1920-1930, Azerbaijani literature and art expressed historical and symbolic Azerbaijani ideals and ideas against the Bolshevik occupation. Nationalist ideas and established literature of romanticism and realism dominated in 1930, and the literature of social realism, which was the bearer of the new ideology,

as challenged. Formed in polemics with ideas and values based on the literature, such a creative approach as observed in all fields of literature. The ideal of national Azerbaijanism has been replaced by the ideal of a new, modern Azerbaijan, socialist Azerbaijanism. As a whole, during the Soviet era, the ideology of Azerbaijanism was under the pressure of the regime, but through literature, it constantly updated the concept of Azerbaijan and managed to keep the national consciousness awake.

ПРОЯВЛЕНИЯ ИДЕОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА

Резюме

В начале XX века представители передовой части азербайджанского народа пути избавления от российской колониальной зависимости видели в претворении в жизнь идеологии азербайджанизма. Именно идеология азербайджанизма была заложена в основу моральной силы в зарождении Азербайджанской Демократической Республики. Во внедрении в сознание народа этой идеологии была незаменимой и роль литературы. За годы существования АДР (1918-1920) в литературе прослеживается переход от идей патриотизма, национального сознания и тюркизма к воспеванию и олицетворению идеологии азербайджанизма. Так, создание по инициативе правительства Общества «Зеленое перо» являлось наглядным примером того, что все литературные течения того периода тесно сплотились вокруг идеи азербайджанизма.

В национальной литературе, наблюдавшейся размах романтизма в период АДР, такие понятия как народ, Родина, нация приобрели большую конкретику в своей приближенности к критическому реализму, что исторически явилось заслугой и результатом предыдущего литературного течения.

В 1920-1930-е гг. азербайджанская литература и искусство выступали с символическими идеалом и идеями нации в противовес большевистскому засилью. Литература романтизма и реализма, основанная на националистических идеях, господствовала в те годы и противостояла литературе социалистического реализма, являвшегося носителем новой идеологии.

Новая литература формировалась в полемике с существовавшими идеями и ценностями. Это творческое начало наблюдалось во всех областях литературы.

Идеал националистического азербайджанизма постепенно сменился идеалом нового, современного социалистического азербайджанизма.

В целом, хотя идеология азербайджанизма и находилась под давлением режима в советский период, но азербайджанская литература, обходными и окольными путями постоянно обновляя и актуализируя свою концепцию, сумела сохранить и сберечь понятие национального осмысления.

RƏYÇİ: dos. Rəşad Qasimov